

1843 ԲԱԶՄԱՎԷՊ 1910

* ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ
ԿԸ
ՕԳՈՍՏՈՍ
Թ. 8

ԱԶԳԱՅԻՆ — ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ — ԳԻՏԱԿԱՆ — ՊԱՏԵՐԱԶԱՐԴ

* * * * *

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ

ՀՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԵՒ ՕՏԱՐ ԵՐԴՄՈՒՆԻՔ՝

Զ. — Սրբոյրիւնք: — Ինչպէս մեր՝ նոյնպէս բոլոր ազգաց մէջ զօրեր է առաքելական սկզբունքը, թէ «մարդիկ՝ որ ինչ ի վեր է քան զինքեանս՝ յայն երդնուն» (Եբր. Զ, 16): Եւ «ի վեր» համարուած են, ճիշդ ինչպէս մեր քով, հոգեդէն ու մարդկեղէն յարգելի էակներ, և ադոնց հետ կցորդուած կամ մերթ համազօր կարծուած անշունչ ու զաղափարական իրեր:

1. Մարդկութեան՝ եթէ ժամանակաւ ոչ առաջին, բայց պատմականօրէն հնազոյն կրօնքը՝ տեսանելիաց կամ երկնաւոր ու երկրաւոր տարեբաց պաշտօնն էր. ուստի և ասոնք ալ էին երդմանց երիցազոյն ու միայուն վկայք ամէն ժողովրդոց մէջ, թէ այն շրջանին՝ յորում իբր աստուած կը պաշտուէին, և թէ երբ կամ ուր կորուսած էին այդ պատիւը:

Սկսելով մեր հեթանոսութենէն, խորհնացին կը պատմէ՝ թէ Հիւրկանոսի ինդրանօք Բարգափրան ոչտունի «երդնու նմա յԱրեգակն և յամենայն պաշտամունս իւրեանց երկնայինն և երկրայինն» (Բ, ԺԲ), առանց մանրամասնելու այդ տարբերէլն աստուածութիւնքը. և յորում պատմական ճշդութենէ աւելի՝ Հայոց սովորոյթը կը նշմարենք մեք: Տեսանք՝ թէ այդ հին ձեւէն դեռ մնացած էր Մանգակունւոյն օրով երդումն «յԱրեգակն և ի Լուսին և յԱստեղս» (աստ, 50): — Մեզ ծանօթ է նաեւ մեզ երբեմն կրօնակից ու դրացի Պարսից երդումն Արեգական, Զրոյ և Կրակի վրայ (անդ, ծան.): — Աւելի բազմաթիւ էին Յունաց վկայ կոչած աստուածութիւնք կամ սրբութիւնք. Հոմերի քով Հերայի երդման կը կոչուին Երկիրը, Երկինքը, և դժոխոց Ստիքս գետը՝ «որ ահաւորն է յերդմնիս» (Իլիակ. ԺԵ, 36-7): Ազամենուն կ'երդնու Երկրի և Արեգական վրայ (անդ, ԺԺ, 258-9): Դեմոսթենէս՝ Երկրի, Ագրեբաց և Առուակաց վրայ (Դարեմբ. Գ, 749): — Նոյն բարքերը կը գտնենք և Հռովմայեցոց քով. Վերգիլիոս Ենէասայ վկայ կոչելու տալ Արեգակը, Երկիրը, Ագրիններն ու Գետերը (Ենէակ. ԺԲ, 181, 186): և Լա-

տինոսի՝ Երկիրը, Ծոփն ու Աստղերը (անդ, ժԲ, 203-4)։ — Հրեայք ալ՝ անշուշտ հեթանոսութենէ փոխ առած՝ կ'երդնուին Յիսուսի օրով Երկնից ու Երկրի վրայ, ինչպէս տեսանք աւետարանական վկայութեանց մէջ (աստ, 258)։ — Այլիքսցիի վկայ կը կոչէին Ողը և իրենց վազակաւորը. առաջինն աստուածութիւն կենաց, և երկրորդը՝ մահու (Նոր Հնրգիտ. — Երդ.)։ — Զինուց վրայ երդումը կար ուրիշ պատերազմիկ ժողովրդոց մէջ եւս. այդ էր Գերմանացոց սովորոյթը քրիստոնէութենէն յառաջ (Պրուլ. ԻԲ, 27)։ — Տերտուղիանոս կ'ըսէ՝ թէ Հռովմայեցիք «կ'երդնուն իրենց Գրօշներուն վրայ» (Ջատ. ժՁ)։ — Հնդկաց մէջ ալ կը հանդիպինք աղոր, դասակարգի ուրիշ զանազանութեամբք հանդերձ. Մանուի օրէնքը կը պատուիրէ. «Գատաւորը թող երդմեցնէ բրահման մը իւր շնամարտախօսութեան վրայ. քսաթրիաս (ռազմիկ) մը՝ իւր Զիոց, փղաղ կամ Զինուց վրայ. վայսիա (վաճառական) մը՝ իւր կովերուն, Արմտեաց և Ոսկւոյն վրայ. սուզրա (ստրուկ) մը՝ բոլոր Ոճրններու վրայ» (Ը, 113)։

2. Մեր նախնիք ունէին նաև երդումը մարմնոյն պատուականազոյն համարուած մասանց վրայ։ Ազոնք առաջինն էր Գլուխը (աստ, 50), զոր տեսանք նաև Հրէից քով (անդ, ծան.), և որոց աւանդեցին զայս նոյնպէս հեթանոսք՝ որոց մէջ յաճախեալ էր։ — Այսպէս Յունաց քով Հռմբոս Հերայի երդնուլ կու տայ Արամազդայ «խնկելի Գլխոյն» վրայ (Իւ. ժԵ, 39)։ — Այս սովորութեան աւելի ստէպ կը հանդիպինք Հռովմայեցոց մէջ. Վիլգելիոս կը պատմէ Յուլիան երդումն «ի Գլուխ իմ՝ յոր ցարդ սովոր էր հայր իմ երդնուլ» (Ին. Թ, 302)։ Դիդէ կ'երդնու իւր քրոջ «ցանկալի Գլխոյն» վրայ (անդ, Գ, 487)։ — Մանուի օրէնքը նոյնպէս կը ճանաչէ ծանր պարագայից. մէջ երդման գործադրութիւնը՝ դաշելով «իւր որդւոց ու կնոջ Գլուխներուն» (Ը, 114). բայց այս ձեւը Հնդկաց համար նշովման փորձ մ'էր. այնպէս որ եթէ «Իսկոյն հեթ չարիք մը

չհասնի անոր, իւր երդման մէջ ճշմարտախօս պիտի ծանուցուի» (անդ, 115)։ Աստի հեռի չէր մեր կամ այլոց համանման երդման իմաստը. կորուստ կամ մահ կոչել մ'էր զլիւոյն վրայ այն պարագային՝ ուր երդմնողը ստէր։ — Վերջապէս Մանու. տակաւաց քով. ալ կը գտնենք նոյն սովորոյթը. Հայկայ Միւլէք ամիրայն մեր վերջին Լեւոնի երդուաւ «ի Գլուխ սուլտանին» (Դարդէլ, Գ.Գ)։

Մեր հաջր երկրորդ վկայն էր Աջը (աստ, 50), որ սակայն շատ ծանօթ չէ ուրիշ ազգաց. միայն Հռովմայեցոց մէջ կը յիշուի այն Ովկղիոսի, Տիրուղղոսի և այլոց կողմանէ (Դարեմբ. Գ, 770). թէեւ աստի չի հետեւի՝ թէ ուրիշներ ալ չունէին. գի Սէլւան կղզւոյն բնիկները մինչեւ այսօր կը պահեն տաղաւսին նոյն սովորոյթը (Նոր Հնրգիտ. — Երդ.)։ Ասոր մէջ ալ կար կորստեան զաղափարը, որ ցարդ կը պահուի արեւելեայցս սա ռամիկ երդմնածելին մէջ. «Աջս կուրնայ եթէ...»։

Աջ ձեռնի երդումն ալ նկատեցինք մեր և Նումիդացոց քով (աստ, 58). ինչպէս նաև Հրէից (անդ, ծան.), որոյ հետ կը ձայնակցի և կը մեկնէ զայն անոնց «ի զօրութիւն Բազիի» ձեւն ալ (Ես. ԿԳ, 8)։ Ասոր սահմանն եւս աւելի ընդարձակ է. այսպէս և Յայկերն ունէին զայն. բայց այս տարբերութեամբ՝ որ ոչ իբր վկայ, այլ խաղաղական դաշանց յայտարար նշան մը, կապ մը կ'առնուին աջը. այդպէս Ըրին ըստ Հոմերի՝ Տրոյիոյ դէմ նիզակակիցները. «Աջ յուսով վստահացեալք» (Իւ. Բ, 341). Ագամեմնոն Տրոյեանց երդումը կը յիշէ սա բացատրութեամբ (անդ, Գ, 159). և ուրիշ աթիւ՝ «այր զրնկերի կաւեալ Զեռս» (անդ, Զ, 233). կամ «զԶեռնդ բեր մատո» (անդ, ԻԳ, 75)։ — Հռովմայեցոց ալ սեպհական կը գտնենք մի և նոյն սովորութիւնը (Դարեմբ. Գ, 770)։ — Վերջապէս Ղալաւնիկ եւս քաջածանօթ է այն՝ հաւատարմական երդմանց մէջ, «Զեռն տալով քեզ». այդու՝ կ'ըսէ այն՝ «Աստու-

ծոյ ձեռնը դրուած է իրենց (երգմնողաց) ձեռաց վրայ» (ԽԸ, 10):

Գերմանիոյ նախկին բնակիչը երգմնելու պահուն կը դաշէին Մօրտաց՝ ի նշան մեծարանաց: Ասոր հետ կարելի է համեմատել մեր երգումն « յալին և ի Մօրուն Աստուծոյ » (աստ, 51):

3. Եթէ մարդուն մէկ լուի սնդամը երդում կ'ընդունէր, աւելի բնական էր տալ այդ պատին անոր ազնուագոյն մասին, կենաց, մանաւանդ մեծամեծաց: Բարգաւիբան ոչտունի վերոյիշեալ վկայութեան մէջ կ'երդնու նաեւ « յԱրեւն Արտաշիսի (պարսից) և Տիգրանայ » մեր թագաւորին (Խորեն. Բ, ԺԲ): — Նոյնը կար նաեւ Եգիպտացոց մէջ. Յովսէփ անձանօթ՝ երդուաւ Կիր եղբարց « յԱրեւն Փարաւոնի » (Ծննդ. ԽԲ, 15), ուր յունարէն բնագիրն է « յառողջութիւն »: — Նոյնքան և աւելի յաճախեալ էր այս Հրէի մէջ. Աննա երդում տուաւ Հեղեայ կենաց վրայ. « կենդանի է անձն քո » (Ա թագ. Ա, 26). Նոյնպէս Աբեններ՝ Սաւուլայ (անդ, ԺԷ, 55), Դաւիթ՝ Յովսիթանայ (անդ, Ի, 3), Եթթի, Ուրիա և Արիգիա՝ Դաւիթ արքայի (անդ, ԻԵ, 26. Բ թագ. ԺԱ, 11. ԺԵ, 21): — Համագոր էր ասոր՝ Հաովայիտոց սովորութիւն ալ, որով վերգրիտս Դիդէի երգնու կու տայ իւր քրոջ վրայ. « երդուեալ ի քեզ » (Են. Գ, 487): Իմաստով հետի չէր աստի նաեւ անոնց երգումն « յԱռողջութիւն իմ » (Դաւ. քմբ. Գ, 773), նոյն վերոյիշեալ եգիպտական ձեւի հետ: — Յունաց մէջ ծանօթ է երգմնատեանց Պիթագորեանց ընթացքը, որոնք փոխանակ Աստուծոյ՝ կ'երդնուին իրենց վարդապետին վրայ (Դարեմբ. Գ, 749): Պտղոմեանց ժամանակ սովորութիւն եղաւ երդնուլ թագաւորին վրայ (անդ, 751), ինչ որ ուրիշ շրջաններուն չի տեսնուիր:

4. Ամէն ազգաց ու դարուց մէջ վկայից

գերագոյնը համարուած էր Աստուած, հոգեղէն էակը, — ուր որ մասաւոր զարգացումը մուծեր էր անոր զաղափարն ու պաշտօնը, — թէեւ միաւոր՝ թէեւ բազմաւոր ի մանային զայն մարդիկ: Մեր քով արդէն տեսանք զայդ (աստ, 50, 60): — Հրեայք շատ աւելի փարած էին այդ ձեւին, մանաւանդ հին ժամանակ՝ սկսեալ նահապետաց օրերէն. Աբրահամ՝ Աբիմեղեայ երդուաւ « յԱստուած » (Ծննդ. ԻԱ, 33), և իւր ծառայն երգմնեցոյց « յԱստուած երկնից և յԱստուած երկրի » (անդ, ԻԲ, 3): Մովսէս արգելլով երդնուլ օտար աստուածոց վրայ, կը հրամայէր կատարել նոյնը յանուն Աստուծոյն իսրայելի՝ (Բ Որ. 2, 13. Ժ, 20): Նոյն պատուէրը իսաիւ կրեկնեցին ուրիշ մարգարէք եւս (Ամուս, Է, 14. Երմ. Ե, 7. ԺԲ, 16). և Հրեայք կը պահէին զայդ սովորարար (Ա թագ. Ի, 42. Ես. ԽԸ, 1): Աստուած ինքնին՝ որ չունի « ի վեր քան զինքն » էակ, ինքզինք վկայ կ'առնուր ըսելով. « յանձն իմ երդուայ »: — Զայդ կը գտնենք և Բիւրանդացոց քով, որոնք կ'երդնուին « յանուն Աստուծոյ և Քրիստոսի » (Դարեմբ. Բ, 1606): — Հաւասարակապէս սեպեական էր այս ձեւը նաեւ Դոքսոնի, այս ինքն « առաջի Աստուծոյ » (Ե, 105-6). և աւելի յայտնապէս կ'ըսէ՝ թէ երդնուին « յանուն Աստուծոյ՝ երգմանց ամենէն հանդիսականն » է (ԽԸ, 52. Զ, 109): Անոր համար կ'արգելու զայն յանդէպս գործածել. զոր օրինակ, « ԶԱստուած ձեր երդման երդմի ընէք՝ երբ կ'երդնուր արդար՝ առաքինի և երկիւղած լինել » (Բ, 224): — Հեթանոսութիւնը՝ որ զբազմաստուածութիւնը հնարեց, բնական էր՝ որ իւր երգմանց վկայք ալ բազմութիւն լինէին: Ույններն ամենէն աւելի կը կոչէին դիցանայրն Արամագդ միայնակ, ինչպէս ըրին Դուրն (ԻԸ, Ժ, 329), Աբելլեա (անդ,

1. Մանգակունին՝ հակառակ երդման, կ'ուզէ որ Աստուած այս թողաւութեանը առ իմէ հրամանս ինչ երգման Հաստատեաց, այլ զտղայական միտս նոցա յանունն ի կողմն երգմանէն հեռացուցանել կամեցաւ:

քանզի ոչ իմէ անդէն և անդ զամենայն կատարելութիւնս կարէին ընդունել » (ԺԷ, 110).

2. Ծննդ. ԻԲ, 16. — Եւթ. ԼԲ, 13. — Ես. ԽԵ, 23. — Ամուս, Զ, 8. — Երեմ. ԻԲ, 5:

ԻԳ, 43), Ողիսեա (Ողիս. ժԹ, 303), և այլք: Յաճախ կը կոչէին նաեւ ուրիշներ. ինչպէս Ասորիդէս և Ագամեմնոն՝ Արաւագալայ ու տարերաց հետ զոխոց Պատահանները կամ Կատաղիքը (Իլ. Գ, 276—279. ժԹ, 258—9): Անոնց վկայ աստուածութիւնը կը զանազանէին ըստ քաղաքաց, որոց իւրաքանչիւրը կը կոչէր իւր նախնորածը (Դարեմբ. Գ, 749): Բայց շատ սովորական էր երդնուլ երբեակ աստուածաց վրայ, որոնք նոյնպէս կը տարբերէին ըստ տեղւոյ և ժամանակի (անդ, 750). և որ կը յիշեցնէ մեր հայրց վերու յիշեալ հեթանոս երդումն «յարեգակն և ի լուսին և յաստեղս», երեք վկայք. և կամ քրիստոնէականն՝ «ի խաչ և յաւեւ տարան և յեկեղեցի» (աստ, 61): Յոյներն ունէին և այս մասնաւորութիւնը՝ որ կանայք սովորաբար կ'երդնուին զիցուհեաց վրայ, և արք. զից (Դարեմբ. Գ, 749): — Հոսվմայեցիք կը նմանէին ու կը տարբերէին Յոյներէն. ունէին անոնք երդումն «յԱստուած՝» բացարձակն ու միակը (Դարեմբ. Գ, 773), անյիշատակ հելլէն բազմաստուածութեան մէջ: Նոյնպէս «յԱրամագդ» (անդ, 771): Դիդէ Ենէականի մէջ կ'երդնու «ի Դիս» (Գ, 486): Ենէաս վկայ կը կոչէ տարերբը, զԱրամագդ, Հեւրա, Արէս, Երկնային ու ծովային զօրութիւնը (անդ, ժԲ, 181—7): Եւ Լատինոս կ'երդնու տարերաց, «ի Լետովեան ճեռս կրկին», Յանոսի և այլոց վրայ միանգամայն (անդ, 203—6): Աւելի յաճախ կը կոչուէին Փիդէս և Փիդիոս՝ որ դաշանց ու երգմանց խնամարկու էին (Դարեմբ. Բ, 1115, 291). նոյնպէս առտնին աստուածութիւնը կամ Թերափք (նոյն, Գ, 771):

5. Թէև հազուադէպ, բայց կը պատահինք մարդկութեան մէջ նաև Աստուծոյ և մերթ աստուածարկոց բարոյական սեպահականութեանց կամ յատկութեանց վրայ երդմնելու սովորութեան: Այսպէս՝ մինչդեռ մեր հին հարք վկայ կ'առնուն Քրիստոսի Զարչարանքը և կամ սրբութեանց Փառքն ու Զօրութիւնը (աստ, 50, 110), Եսայի նոյնպէս երդնուլ կու տայ Աստուծոյ «ի

Փառս իւր և ի Զօրութիւն բազկի իւրոյ» (ԿԲ, 8): Նմանապէս Վիրգիլիոսի զիցագնը Լատինոս կ'երդնու «ի Զօրութիւն դիցն ներքնոց» (Են. ժԲ, 205): Այս կարգին կը պատկանի Յակոբ Նահապետի երդումն ալ «յԵրկիւղ հօր իւրոյ իսահակայ» (Կննդ. ԼԱ, 54), և Բիւզանդացւոցն «ի Միսոփառութիւն կայսեր» (Դարսի, Բ, 2606):

6. Բայց աւելի սովորական էր երդումը սրբութեանց վրայ, որոնք հարկաւ կը զանազանէին ըստ ազգաց ու կրօնից: Արդոնց ամենէն աւելի գործածականն էր մեր մէջ Աւետարանը (աստ, 58—60): Նոյնը սեպահական էր քրիստոնէայ Յոսեպ և Հոսվմայեցոց ալ. մանաւանդ Թէ երգմանց միակ վկայն է՝ որ կը յիշուի Յուստինիանոսի օրինաց մէջ (Դարեմբ. Գ, 775): — Գերմանք քրիստոնէութեան շրջանին կ'երդնուն Աւետարանին, իօպչին ու Նշխարաց վրայ (Գոշլ. ԻԲ, 27). աղոնք երկրորդն ալ մեզ յայտնի (աստ, 60), իսկ երրորդը բուրդովին անծանօթ է. մինչդեռ հեթանոս Հոսվմայեցիք երդում կու տային՝ զպչելով նոյնպէս մեռելոյ մ'Աճիւնին կամ Ոսկերուտոյն (Դարեմբ. Գ, 770): — Հրեայք վերջերք վկայ կը կոչէին տաճարին մէջ պահուած Ոսկին, Սեղանը և Պատարագը (Մտթ. ԻԳ, 16—22): — Հկրեք այն դաշինքը՝ որոց յիշատակը պիտի պահուէր, կը կատարէին երդնելով սրբազան քարերու կամ յուշարձանաց վրայ (Դարեմբ. Գ, 751): — Մեր սրբութեանց մին էր Եկեղեցին (աստ, 61). տեսանք Հրեից երդումն ալ Տաճարին վրայ (անդ): Ասոր ակնարկը կայ և Հոսվմայեցոց մէջ. ըստ Վիրգիլիոսի՝ Լատինոս կ'երդնու «Պղուտոնի ի Սրբարան» (Են. ժԲ, 206):

Ս. Բաժակին Հայերէն իբրև մեղան գործածութիւնն ալ նկատեցինք (աստ, 61): Եւ ոչ այս մեր սեպահականութիւնն էր. մեզ ծանօթ օրինակներէն յառաջ երկու անգամ Հոսվմայ հայապետք նոյնը կատարեր են. Թէոդոր Ա 648ին դատապարտելու համար Պաւղոս և Պիւռոս միաբնակները, գնաց Ս. Պետրոսի գերեզմանին

վրայ, պատարագի բաժակը բերել տուաւ, և անտի քանի մը կաթիլ առնելով՝ զրեց երկու պատրիարքաց դատապարտութեան վճիռը: Այս գործը մինչև այն ժամանակ անձանթի ըստ պատմելին՝, կրկնուեցաւ Փոտի դատապարտութեան առթիւ 869ին, է. Պոլսոյ Դ ժողովին մէջ: Այս տեղ կը տեսնենք մեր հարց ըրածին նախագաղափարը, թէ և տարբեր դիպուածով:

Արեան գերը երզմանց առթիւ՝ կար նաև ուրիշ կրօնից մէջ. Հրէից նահապետը (Ծննդ. Ա, 54), Հելլէնը (Խրիակ. Գ, 158. ԺԺ, 266) և Հռովմայեցիք յաճախ զոհեր կը մատուցանէին երզմանց հետ. և վերջինքս իրենց ձեռները կը մխէին զոհին արեան և ընդերաց մէջ, երզումն ահաւորազօր ընծայելու համար (Նոր Հնդգիտ. Էրդ.): — Յապոնացիք հնաւանդ սովորուածեամբ մինչև ցարդ իրենց մատնէն քանի մը կաթիլ արիւն հանելով՝ կը ստորագրեն կամ նոյն իսկ կը զրեն երզումը, ինչ որ զօրաւորագոյն զբաւականն է անոր հաստատութեան (անդ), ինչպէս հաւատարեց ինձ և ընիկ յապոնացի բարեկամ մը: — Սիամացոց ըով ալ երզմնոց կողմանց իւրաքանչիւրն իւր մարմնէն կը հանէ արեան քանի մը կաթիլ, կը խառնեն իրարու և միասին կ'ըմպեն (անդ): — Ասոր հնուածեան ապացոյցը կեցած է Սկիաթոց սովորութեան մէջ, որոնք նոյնպէս երզմնուց միոյն մարմնէն արիւն կ'առնուին ձեղքելով, կը հոսէին գինեկոյ ամանի մը մէջ, վաղակաւորին ծայրը կը մխրճէին անոր մէջ, մի մի կաթիլ կ'ըմպէին և ապա կ'երզնուին (անդ): — Այս մասամբ ուշագրաւ է Տակիտոսի պատմածն ալ վրայի Միհրդատ Թագաւորին համար՝ որ Նեոսի օրով կ'իշխէր Հայաստանի վրայ: Ուս իւր Փարսիան երօր՝ Վրաստանի արեւային հետ ունեցած զօտութիւնը բաձնաւու համար, անոր որդին Հռամիզըր տաւ զիցանուէր անտառին մէջ, և հոն, ինչպէս «սովորութիւն է արքայիցս», ուխտ

կուելու համար՝ իրենց բոլր մատնեն ուժ գնորէն իրարու կապեցին. և երբ արիւնը յորդեց, թեթև հերձամբ մը ցայտեցուցին ու լիզեցին իրարու արիւն. այսու ուխտն աստուածային կը համարուէր (ՓԲ, ԽԷ): Սակայն լոկ «արքայիցս» յատուկ չէր այս սովորոյթ, և մեք ալ ունէինք: Վաղերիոյ Մաքսիմոս պատմելով մեծին Տիգրանայ համաձեռն կամ Սարիստէի կոչուած որդւոյն դարբերեկամաց հետ հօրը դէմ, կ'ըսէ՝ թէ նախ «ամենեցուն հանեալ արիւն յաջող ձեռաց իւրեանց, ճաշակեցին փոխանակաւ», և ապա դաշնադրեցան (Փ, Ժա):

Մեր ոսմկին բարուց մէջ էր վերջապէս վկայ առնուլ սուրբերն ալ (աստ, 50): Նոյնն անձանթ չէր և հեթանոսաց՝ որոց սուրբերն էին դիւցազունք: Այսպէս Յունացմէ Դեմոսթենէս իւր երզման վկայ կոչեց Մարաթոնի և Սաղամիւնեայ նահատակներն իրենց շիրիմներէն (Դարեմբ. Գ, 749): — Նմանապէս և Հռովմայեցիք կայսերութեան օրով կ'երզնուին մեռած և աստուածացեալ կայսերաց վրայ (անդ, 771):

Է. — Եղանակ երզման. — 1. Մեր հարց երզման կը կանխէր Աղօթք մը, և մերթ երզումն իսկ աղօթից ձև ունէր (աստ, 107): — Ասոնց օրինակները կան և Հրէից մէջ. Եզր նախ աղօթք մը մատոյց, և ապա «երզմեցոյց զիշխանս» (Ա Եզր, Ը, 75-97): Նոյն ինքն դարձեալ և ազգայինքն երկրորդ ձևով կատարեցին իրենց մէկ ուխտը (Նեեմ. Թ, 6-Ժ, 39): — Վերջինս կը գտնենք և Յունաց ըով. այսպիսի էր Ալքամենոնի երզումն. «ամբարձեալ ձեռս՝ աղօթէր առ Արամազդ, ... դէտ ալն ի վեր յերկինս անբաւ» (Խրիակ. ԺԺ, 254-65). Նոյն ինքն դարձեալ նորիշ երզման մը պահուն «յաղօթս կայր ձեռս ամբարձեալ» (անդ, Գ, 275-91): — Ընդ հակառակն Ղազարեան մէջ աղօթքը, նոյնպէս յիշուած, անջատ է և նախընթաց կը յանձնարարէ երզումը «յետ աղօթից» (Ե, 105):

2. Կանգուն կ'երզնուին մեր նախնիք,

1. Lebean, Hist. de Bas-Empire, XI, 845, որոյ այս տեղին ծանօթացոյց ինձ տէր Ն. Բելզանզացի:

ինչպէս համոզուած եմ. զի եթէ յառաջընթաց աղօթից համար վահանանք «յառանհանքերն» (աստ, 107), բնական է նոյնը ենթադրել աղօթականից ու պարզ երգմանց համար եւս: Մանաւանդ որ այսպէս էր և Հրէից սովորոյթը. եզր «յառուցեալ» երգմանցոյց իւր տոհմակիցքը (Ա. եզր, Ը, 97), Նոյնպէս էր Բաբելոնի արքայ Աբդակոնի երգումը «յարուցեալ» (Իլիակ, ԺԲ, 269): Դարեմբերգ կու տայ հին շրջանի հրամիս մը ձեռք յորում յոնիացի նուիրաւորաց խումբ մը երգում էր տայ կանգուն (Գ, 751): Ուստի եթէ ըստ Դարեմբերգի՝ մեր Լեւոն Ե. երգման համար «եղ ծոնը առաջի սրբոյ աւետարանին» (ՂԲ), այդ յատուկ էր ժամանակի լատինաց եպիսկոպոս արքային լատինաժխտութեան, ոչ եթէ բնիկ մեզ:

3. Տեսանք և մեր ձեռաց դրութիւնը վկայ կոչուած սրբութեանց վրայ (աստ, 108): Նոյնպէս կ'ընէին և քրիստոնեայ Յայնրիկ, ինչպէս կ'աւանդէ Յուստինիանոսի օրէնքը, պատուիրելով ձեռնը դնել աւետարանին (Դարեմբ. Գ, 775): — Գերմանաց մէջ երգմանկիցք իրենց ձեռները կը հանգուցանէին նշխարատփին վրայ, և բուն երգմանոյն իրենն անոնց ձեռաց վրայ (Դոշլ. ԻԲ, 27): — Հրեական աւանդութեանց համեմատ՝ դատաստանական երգմանը կը կատարուէին օրինաց մատենան ի ձեռին (Վիգուր. Երգ.): — Այս մասին հեթանոսք չէին տարբերեր. Հնդկեր, կ'ըսէ Դարեմբերգ, շատ անգամ բազմին կը զրպաւնէին, որ կը նշանակէր իբրև աստուածոյն զպալի (Գ, 751): Հոմերոյ քով Հերա դիցուհին մէկ ձեռնը դրած երկրին և միւսը ծովուն, այնպէս երգուաւ անոնց վրայ (Իլ. ԺԳ, 271-4): Յոյները կը դնէին ձեռներն նաև զոհին, զաւակաց, հօր և ամուսնոյ զլիսոյն (Դարեմբ. Գ, 752): — Մանուկ օրերէր դատաւորին կը թելադրէ՝ եթէ ուզէ՝ նոյնպէս «տալ շօշափել» ամբաստանելուն իւր ընտանեաց գլուխները (Ը, 114): — Հռովմայեցիք ալ սովորաբար կ'երգնուին՝ ձեռնը դնելով աստուծոյ մը բազունին, կամ մարմնոյն վկայ կոչուած մա-

սանց վրայ (Դարեմբ. Գ, 770-1): Եւ Վերգիլիոս Լատինոսի երգնուլ կու տայ «աջ ի վերայ բազնաց եղեալ և ի հուրն որ ի նոսին» (Են. ԺԲ, 207-8):

4. Այն երգմանց մէջ ուր վկայ կը կոչէին զԱստուած, ձեռները կը տարածէին դէպ ի վեր. հետևորդ շօշափում մը, որոյ նշմարը տեսանք և մեր քով (աստ, 109): — Արարամ ալ երգմանու պահուն կ'ըսէր. «ձգեմ զձեռն իմ առ Աստուած» (Ծննդ. ԺԳ, 22): Աստուած ինքնին կը գործածէ այս ձեռք. «ամբարձից յերկինս ըզձեռն իմ և երդուայց» (Բ. Օր. ԻԲ, 40), կամ «ձգեցի զձեռն իմ» (Ելք, Զ, 8): Դաւիթի տեսնան այրն ալ «ամբարձ զաջ իւր և զձախ իւր յերկինս, և երգուաւ ի կենդանին յաւիտենից» (ԺԲ, 7): Նմանապէս Յայտնութեան հրեշտակն «ամբարձ զձեռն իւր զաջ յերկինս և երգուաւ ի կենդանին յաւիտենից» (Ժ, 5), — Ուրիշ ազգերն ևս ունէին զայս: Ասորաց զօրավարը Նիկանոսի՝ «ձգեաց զձեռն իւր ի տաճարն» և երգուաւ կատուն ընել զայն՝ եթէ զՅուդա իրեն չյանձնէին (Բ. Մակ. ԺԳ, 32-3): — Լատինոս Ենէականին մէջ կ'երգնուէ՝ «զաջ յերկինս ամբարձեալ, յաստեղս ի վեր ուղերձեալ զաջ» (ԺԲ, 202): — Վերոյիշեալ յոնիական շրջան դրամին մէջ գծուած բոլոր նուիրականներն ալ ձեռամբարձ են: — Կը զարտուղէին իշխանաւորք. թագաւորք իրենց մականը կը բարձրացնէին. զօրավարք՝ իրենց տիգերը. զհնուորք՝ սուրերը (Բարն. բարուց. Երգ.): այսպէս Ագամեմոն «ամբարձ ի վեր զգաւազանն առ դիւն հանուր» (Իլիակ, Է, 413), և Դուրն «ի ձեռն առեալ զցուպն՝ երգուաւ» Հեկտորի (անդ, Ժ, 321, 328): Ենէաս «սուր յազգերէ հանեալ՝ մաղթէ» (Են. ԺԲ, 180):

5. Տեսանք մեր մէջ՝ որ երբ շատերը պիտի երգնուին, իւրաքանչիւր ոք առանձնաբար կը կրկնէր նոյն գործը (աստ, 108): — Բայց օտարաց քով սովորութիւնը կը զանազանէր: Թիւրքի կայսեր օրինաց համեմատ՝ Ռիպուական Փրակաց քով զատաւորազը կ'արտասանէր երգումը, և ամբաստ-

տաննալն ու երգմնակիցը կը կրկնէին զայն միաբերան: Իսկ Գերմանաց մէջ երգմնակիցը լուռ կը մնային, և՛ ամբաստանեալը կ'երգնուր իւր և անոնց կողմանէ (Գոշլ. Խ, 27): — Հրեայք աւելի զիւրին եղանակ մ'ունէին. դատաւորը կ'արտասանէր բանաձեւը, և երգնողը, ազատ զայն իւրովի ըսելու կամ կրկնելու նեղութենէն, կը պատասխանէր միայն՝ «Եղիցի» (Թիւրք, Ե, 22. Բ Օր. Իէ, 17. Նեեմ. Ե, 13): — Հուսկայեցիք երկու ձեռք կը վարէին. մին՝ երբ իւրաքանչիւր գինուոր հնազանդութիւն կ'երգնուր զօրավարին. և միւսն՝ երբ քաղաքական շփոթութեանց կամ թշնամոյն յարձակմանց պահուն՝ ժամանակի սղուածնէն հիւպատոսը կապիտուլիոնի զուլսը կ'ելնէր, զոյգ մ'այլազոյն զրօշներ կը պարզէր ու կ'ըսէր. «Ով կ'ուզէ հանրապետութեան փրկութիւնը՝ թող ինձ հետեի». և բոլոր բանակը միաբերան հաստատութիւն կ'երգնուր (Բորն. Բարուց. Երդ.):

Սրբութեանց համբոյրն երգման ժամանակ՝ քաջամանթ մեզ (աստ, 107), անյիշատակ կը մնայ միւս քրիստոնէից մէջ, թէ և ուրիշ առթիւ անոնք ալ զանց չէին ընելը այդ աբարդական մասը:

Ը. — Բանաձեւք երգման. — Որոշեալ և յարմարական ձեւեր ինչպէս մեք (աստ, 109), օտարներն ալ ունէին, և առաւել լազոյն թուով:

1. Աշխարհիկ անուամբ կոչեցինք մեք այն ձեւերն՝ որոց մէջ չէին մտնել կրօնական վկայք կամ սրբութիւնք (անդ): Ասորցմէ կը գտնենք և Հրեից քով. Յովսէփ այսպէս կ'ըսէր իւր եղբարց. «Երդ դուեայ յարեւ փարաւոնի, ոչ ելանէք աստի՝ եթէ ոչ եկեացէ եղբայրն ձեր կրտսեր այսր» (Իմնդ. ԽԲ, 15): Սամուելի մօր երգմնածնն էր. «Յիս տէր իմ. կեկոյանի եւ անձն քո. ես այն կին եմ՝ որ կացի առաջի քո» ևն (Ա թագ. Ա, 26): Այս տեղ երգման իսկական մասն է նոտրագիրը, որ անփոփոխ կը մնայ միշտ, մինչ յարակից յաւելումներ կը փոփոխի ըստ պարագային, ինչպէս Արեւնեայ (անդ, ԺԷ, 55) և Ու-

րիայի երգմանց մէջ ալ (Բ թագ. ԺԳ, 11): — Վերգիլիոս հետագայ աշխարհիկ բանաձեւը կը դնէ Յուլոսի բերանը. «Երդուեալ ի զուլս իմ՝ յոր ցարդ սովոր էր հայր իմ երգնուլ, — Որ ինչ և քեզ ի յաջողել ելից իրացող խոստացայ — Տալ ի դարձիւր, նոյն ծրնոցի ըսմ և ազգի պահեսցի» (Էն. Թ, 302-4): Նմանապէս ոչ ինչ կայ կրօնական՝ հռովմայեցի գիւնուորին սա ձեւին մէջ. «Երգնում հնազանդել զօրավարին, հետեւ նմա ուր և առաջնորդեցէ ինձ... խոստանամ և հաւատարիմ գոլ ծերակուտին և հռովմայական ժողովրդեան, և ոչ ինչ գործել ի մնաս հաւատարմութեան որ անկ է նոցա» (Բորն. Բարուց. Երդ.): — Այս դասէն է Ղուրսնի երգմնաձեւը՝ զոր կը պատուիրէ կատարել օրհասականի մը կտակին վկայից. «Մեր վկայութիւնը չպիտի վաճառենք որ և է զնով, և ոչ իսկ մեր ազգականաց. և չպիտի ծածկենք մեր վկայութիւնը, ուրով պատժապարտ պիտի լինէինք»: Եթէ առնց երգմնապահութիւնը կասկածելի թուէր, կտակարարի ազգականներէն պիտի երգնուին հետեւեալ կերպով. «Մեր վկայութիւնը ճշմարտագոյն է քան միւս երկուցը. ոչ մի անարդար բան չենք ըսել, ապա թէ ոչ՝ պատժապարտից թուէն պիտի լինէինք» (Ե, 105-6):

2. Շատ աւելի առատ էին կրօնական ձեւերն՝ ինչպէս մեր (աստ, 109-11), նաև ուրիշ ազգաց մէջ, այնքան որ չեմ կատարող բոլորն յառաջ բերել այս տեղ, այլ միայն քանի մ'օրինակ, Պաշտոն առաքեալ կը գործածէ հետագայը. «Աստուած և հայր տեառն մերոյ Յիսուսի գիտե» (Բ կոր. ԺԱ, 31), կամ «վկայ է ինձ Աստուած» (Հռ. Ա, 9. փիլ. Ա, 8), կամ «վկայ զԱստուած կոչեմ անձին իմոյ» (Բ կոր. Ա, 23), և այլն, որոցմէ ներշնչուած կը թուին մեր ատենական երգումները, ձևացած նոյնպէս նոտրագրեալ «գիտե» և «վկայ է» բառերէ (աստ, 110), զոր պիտի տեսնենք հետագայ օրինակաց մէջ եւս: — Հրեական բանաձեւն ի սկզբան շատ պարզ էր. Արիմեւէք պահանջեք Աբրահամէ երդումն

հաշտութեան յԱստուած, և նա կատարեց անոր խնդիրը լոկ սա բառով. «Ես երդնում» (Իմդ. ԻԱ, 23): Անոր թոռները հրեաներին ուրիշ ձև մը, «կենդանի է Տէր՝ եթէ...», կամ ասոր մէջ խառնելով երդումն ընդունող պատուաւոր անձն ալ, «կենդանի է Տէր և կենդանի է անձն քո՝ եթէ...»: Այս ամենէն յաճախեալ բանաձևն էր, և հազդուադէպ է Գաղատաացոցը. «Տէր կացցէ լսող ի միջի մերում՝ եթէ...» (Գաղ. ԺԱ, 10), և կամ Գովնաթանյա հետեւեալը, «Տէր լիցի վկայ ընդ իս և ընդ քեզ, և ի մէջ զաւակի իմոյ և ի մէջ զաւակի քոյ մինչև ցաւիտեան» (Ա թագ. Ի, 42): — Այս վերջնայն կամ մերոց դասակարգէն են սա հնչիւն ձևերն ալ Հովնրի քով. «Արդ գիտացէ ինքն Արամազդ որոտաթունդ այրն Հերայի, գի...» (Իլ. Ժ, 329). կամ՝ «Արդ նախ մեծն և վեհն ի դիս լիցի վրկայ ինձ Արամազդ, — Եւ երկիր և արեգական և վրէժխընդիրընն պատուհասը — Մարդկան ի խոր սանդալումսս որ սըտերդունն ոք լինիցի, — Զի...» (անդ, ԺԺ, 258-60). և կամ՝ «Ո՛չ, ի մեծն դից երդուեալ ի վեհագոյնն յԱրամազդ» (անդ, ԻԳ, 43): — Նման ձևեր ունէին և Հոպմայեցիք, ինչպէս Ենէականի հետեւեալ օրինակները. «Լեր մաղթողիս ինձ արփի, լիցի վրկայ և երկիրս այս՝ — Ոյր վստն այսքան կրեցի ճըգունս... — Եւ զձեզ կարդամ, աղբիւրը և գետը, ինձ ի վրկայս, և որ այլ — ի բարձունս և ընդ կապոյտ բնակեալ ալեօք զօրութիւնը» (ԺԲ, 181-7). և կամ սա. «... երդուեալ ի դիս, քոյր սիրելի, — Երդուեալ ի քեզ, և ի քոյին երդուեալ ի զլուրդ ցանկալի» (Դ, 486-7): Դիտել տուի «երդում» բառին բացակայութիւնը մեր բանաձևերէն (աստ, 110-1), ինչ որ առանց ստիպողական լինելու՝ շատ յաճախ կը տեսնուի այս օտար ձևերու մէջ:

3. Մեր երդմունք խառն էին խոստումն երով առ երդմնապահս և անոնց տոհմայինս, և անիծիւք՝ առ ուխտազանցս (աստ, 109-10): Ճիշդ նոյնը կը գտնենք և ուրիշ ազգաց քով. բայց մերթ խոստումն և անէծք միասին, և մերթ լոկ վերջինը — Առաջինը Յոնաց միայն յատուկ կը թուի. կամ գոնէ միւս ազգաց մէջ չեմ հանդիպած: Աթէնք ու Դեդփիս սա յաւելուածը կը գործածէին երդմնաձևին վրայ. «Հաւատարմի երդմանս՝ բազում բարիք ինձ. երդմնազանց՝ չարիք փոխանակ բարեաց» (Դարեմբ. Գ, 752): Աթենացիք ունէին այս վերջաբանն ալ. «Եթէ երդմնազանց գտայց՝ կորեայց ես և տուն իմ. և եթէ հաւատարմի կայցեմ երդման իմում՝ կարիցեմ յաղոքել» (անդ, 756): Կրետական արձանագրութեանց մէջ ևս կը կարդանք հետեւեալ ձևը. «Որոց երդնուն անկեղծութեամբ և մնաւ հաւատարմի երդման իւրեանց, տացեն որդեակը նոցա զուրախութիւն. շնորհեսցէ երկիր զարդինս առատապէս. հօտքն լիցին բեղնաւորը, և լցցին այլովք բարեօք՝ ինքեանց և զաւակը նոցա: Ստերդմանց մի՛ լիցի երկիր արգասաւոր, ոչ հօտքն ծննդականը. կորեցեն չարաւ չարքն՝ ինքեանց և ազգ իւրեանց» (անդ, 752):

Աւելի բազմաթիւ և ամէն ազգաց յատուկ էին լոկ անիծական ձևերը Այսպէս Հրեայք ունէին հետազայն, որ շատ ընդհանուր էր ամէն ժամանակ. «(Ին և օն առացէ ինձ Աստուած և օն և օն յաւելցէ, եթէ...», յորում կը բովանդակուի անորոշ չարեաց սպառնալիք մը: Կասկածելի կնոջ երդման մէջ կը մաղթուէր քակտումն անոր բարձից և այտումն որովայնին (Թիւք, Ե, 18-28): Նեեմի՝ քահանայիցմէ պահանջած ուխտին առթիւ զգեստը ցնցեց և ըսաւ. «Այսպէս Թօթափեսցէ Աստուած զամենայն այր՝ որ ոչ կատարեսցէ զբանս

1. Գաղ. Բ, 19. — Ա թագ. ԺԴ, 45. ԺԺ, 6. ԻԲ, 6. — Բ թագ. Դ, 9. ԺԴ, 11. — Գ թագ. Ա, 29. — Երեմ. ԼԷ, 16.
2. Ա թագ. Ի, 3, 21. ԻԵ, 26. — Դ թագ. Բ,

2-6. — Բ թագ. ԺԵ, 21.

3. Ա թագ. ԺԴ, 44. — Գ թագ. Բ, 23. — Դ թագ. 2, 31. — Հոթ. Ա, 17. — Ա թագ. ԻԵ, 22. — Բ թագ. Գ, 9.

զայս՝ ի կենաց իւրոց եւ ի տեղեաց իւրոց. «եղիցի ունայնացեալ եւ թօթափեալ ի կենաց իւրոց» (Նեեմ. Ե, 12-3). և ուրիշ երգման մը յարեց՝ թէ երգչապետն «եղիցի ի նզովս եւ յանէծս» (անդ, Ժ, 29), իւրայեւացիք իրենց մէկ երգումն ամբարանդեցին այս ձևով. «Անիծեալ լիցի՝ որ տացէ կին Բենիամինի» (Դատ. ԻԱ, 1, 18): Եւ Սաուղ պատերազմի մը մէջ նոյնպէս ըսաւ. «Անիծեալ լիցի այր՝ որ կերիցէ հաց մինչեւ ցերեկոյ» (Ա. Թագ. 28, 24): — Ասորոց թագաւոր մը, Բե. նազադ Բ, հրէական առաջին ձևով կ'երգչու աչապէս. «(Օն եւ օն արասցեն ինձ դիքն եւ օն եւ օն յաւելցեն՝ եթէ...» (Գ. Թագ. Ի, 10): — Յունաց ցով անհրաժեշտ կը համարուէր անէծքն երգումներին ամբողջութեան համար (Դարեմբ. Գ, 752). Ազամեմնոն աչապէս կ'աւարտէր իրենը. «Իսկ եթէ յայսմ իցէ ինչ սուտ, ցաւս յիմ զըրուի կուտեսցեն դիք-ճազում յոյժ, որպէս եւ տան մեղուցիւյն երգմամբ ի նոյնս» (Իլիակ. ԺԺ, 264-5): Անէծքը կը սահմանուէր երբեմն ամբողջ ցեղի մ'ան՝ ճիտման դէմ (Դարեմբ. անդ), որոյ օրինակը տեսանք վերեւ Աթենացոց ու կրիտացոց երգումներին մէջ, Այս կարգէն է Տրոլեանց եւ Արայեանց հետագայ ձեւն ալ. «Արամազդ մեծ, գերափառ, եւ որ ես այլ անմահ աստուածք, — իր ոք նախ զըրծեալ դաշինն եւ ըստ երդումնս անցանիցեն, — Այնպէս որպէս զինիս այս՝ ուղիղ նոյնին հեղիցի յերկիր՝ — Եւ նոցունցն եւ զաւակաց, եւ ամուսինքն ընդ այլս անկցին» (Իլ. Գ, 298-301): Եթէ երգումն ստացուածոց համար էր, կ'ըսէին. «կորիցէ նա, ինքն եւ ինչք իւր» (Դարեմբ. անդ): Ամփիկաթոնեան ատենի անդամք իրենց երգման կը յարէին ահաւոր նզովիքը զայն ուժողաց, անոնց երկրին, կանանց եւ անասնոց դէմ (Ռուլէ, Հնախ. Բ, 574): — Հոովմայեցի դատաւորք՝ իրենց անձինքն ու տներն աստուածոց բարկութեան

կը յանձնէին՝ եթէ երգչապետն լինէին (Դարեմբ. Գ, 770): Մի եւ նոյնը կ'ընէին նաև Սամիլացոց զինուորները (Ռուլ. Պտմ. Հռ. Բ, 93): — Վերջապէս Ղուպանե ալ զկինն ամբաստանող առն կը պատուիրէ երգչու՝ «Աստուծոյ անէծքը կարգաւով անոր վրայ». և կնիւ ալ՝ «Իւր անձին վրայ», եթէ առն ըսածն ուղիղ էր (ԻԲ, 7, 9):

4. Տոհմային երգմանց մէջ տեսանք «Ուրացութեան» կոչուածը (աստ, 51, 110): Բայնք ալ՝ թէ զայդ մեզմէ պահանջողը զխաւորապէս մահմանականք էին, Մի. Գոշի համեմատ՝ թէ «որպէս այլազգիք ուրացութեան օրինակաւ տան երգումն» (Ը, 51): Եթէ անոնք մեզմէ այդ ձևով կ'անուրին երգումը, յայտնի է թէ իրենց գիւտն էր այդ, և իրենք իսկ անող կը վարէին: — Ասոր նման բան մ'ալ Սիրակուացիք ունէին, «մեծ երգումն» կոչուած, որ կը կատարուէր սրբապիղծ ձևով մը. այսու ծանր մեղք մը կը գործէին, զոր պիտի քաւէին բացարձակ հաւատարմութեամբ առ երգումն զոր կու տային (Դարեմբ. Գ, 752):

Թ. — Գրաւոր երգումն եւ կերպով: — Ասոնք ալ միայն մեզ յատուկ չէին (աստ, 111-3), և կամ Պարսից՝ որոցմէ առնուած տեսանք մեր սովորութիւնը (աստ, 113): — Հրէից ցով եւ կայ աղոնց յիշատակը. Նեեմիայ առաջարկութեամբ դրուած ուխտին մէջ կ'ըսեն անոնք. «Եւ զբանս զայս գրով հաստատեմք եւ կրեմք ամենայն իշխանք մեր եւ ղետացիք մեր եւ քահանայք մեր: Եւ այս են որ կրեմք զգիրս զայս հաւատարմութեան առ քեզ». ուր յանուանէ կը յիշուին եօթանասուն եւ երկու իշխանք ու քահանայք. իսկ միւս ժողովուրդը թէ է ներկայ, չի մասնակցիր կնքման (Նեեմ. Ժ, 38. Ժ, 1-27). կատարեալ նշմանութիւն մը վարանանց ուխտին՝ զոր կը կնքէ միայն աւագանին (աստ, 113): — Հիլիսք ալ ունէին նոյնն ուրիշ ձևով. երբ քաղաքացիք միարանութեամբ կ'երգչուրէին, երբեմն թէ երգումը եւ թէ երգչապետն անուանը կը քանդակէին կոթո-

1. Զոր նոյն պահան «հեղուքն նուր» (անդ, 296):

դի մը վրայ, ինչպէս ի Քաղկիս, յերեւորիա եւ այլուր. եւ այսու դիւրին կը լինէր երդմանէ խուսափողները բռնել ու պատժել (Դարեմբ. Գ, 755): Ժառանգութեանց, առեարական պայմանադրութեանց, եւ քաղաքական շինուածային յանձնառութեանց երդմանուր մուրհակներն ալ բնականապէս զբաւոր էին (անդ, 767, 768):

Այսքան է ինձ ծանօթն այս մասին. հետեւարար առ այժմ մեզ բնիկ կը մնան անգիր երդման կնքումն եւ զբաւորին ամփոփումն աւետարանին մէջ (աստ, 111-2), որոց յիշատակն ուրիշ քրիստոնէից քով չեմ գտած:

Ժ. — Միջնորդը երդման — Մեր մէջ ինչպէս տեսանք՝ եկեղեցականք էին այդ պաշտօնը կատարողներ. եւ այն՝ որովհետեւ իրենց միանգամայն դատաւոր էին (աստ, 113-6): Այս սովորոյթն ուրիշ ազգաց մէջ բացարձակ չէր: Հրեայք ալ ունէին արդարեւ նոյնպիսի պաշտօնեայնք, Յորայ ըսածին պէս առ Աստուած. «Զի ոչ ես իբրեւ զիս մարդ՝ ընդ որում դատեցայց. իսկ յանկարծ գոյր միջնորդ, եւ յանդիմանէր եւ լսէր ի մէջ երկոցունց» (Ք, 32-3): Սակայն լոկ դասակարգի մը չէ յանձնուած այդ գործը. նահապետաց օրով ընտանեաց գլուխն էր դատաւոր (Մննդ. 1Ը, 24): Յետոյ Մովսէս կարգեց աշխարհիկ յատուկ պաշտօնատարներ (Եւք. փԸ, 21-6), որոց յաջորդեցին ծանօթ «Դատաւորք», որոց մէջ բաց աշխարհականներէ՝ կային նաեւ կին մը՝ Դեբորա, եւ Հեղի ու Սամուէլ քահանայք, Թագաւորութեան հաստատութեամբ՝ արքային անցաւ այդ իրաւունքը (Ա. Թագ. Ը, 5-6 հն): Ապա Յովսափատ քաղաքական ատենից հետ կարգեց քահանայից ատեանն ալ երուսաղեմի մէջ, որոնք թէ կրօնական եւ թէ քաղաքական խնդիրներ կը կարգադրէին (Բ. Մնաց. փՓ, 5-11): Եւ շարունակեցին այդ պաշտօնը մինչեւ Հրէից գերութիւնը (Եզեկ. ԽԳ, 24): Արդ՝ սոյն համեմատութեամբ երդմեցուցիչ դատաւորք ալ կը գանազանէին: Կասկածելի կնոջ երդումը միշտ «քահանայն» կ'ընդունէր (Թիւք, Ե, 15). նոյնպէս ան-

շուշտ աւանդակորուսներ (Եւք. ԻԲ, 8), Ժողովրդեան առ Յովսա տուած երդման միջնորդ եղաւ Յովիդայէ քահանայն (Դ. Թագ. փԱ, 4), եւ Հրէից առ Աստուած ուխտից՝ Եզր ու Նեեմի քահանայք (Ա. Եզր, Ը, 97. Նե. Թ, 5. Ե, 12. ԺԳ, 25): — Ոչ Յոյք եւ ոչ Հռովմայեցիք կրօնական միջնորդներ չունէին. միայն հելլէն քրմունիք կ'երդմութիւն քրմապետին ու քրմաց առջեւ (Դարեմբ. Գ, 758). իսկ այլը՝ աշխարհականաց ըստ պարագայից (անդ, Երդումն), — Բիզանդական օրէնքը, ձեւուած հռովմականին վրայ, դատաստանական գործերն աշխարհական ատենի կը յանձնէր: Մեծն կոստանդիանոս եպիսկոպոսաց ալ տուաւ այդ իրաւունքն այն պարագային՝ երբ վիճող կողմանք դժգոհ մնային աշխարհիկ դատաւորին վճռէն (Եւսեբ. Վարք կոստ. Գ, 27). ըստ այսմ անոնց երդման միջնորդք ալ կրկին էին — Հեղից քով բուն դատաւորն էր Թագաւորն ըստ Մանուի, «Իւր հետ ունենալով բրահմաններ ու փորձ խորհրդականներ» (Ը, 1): «Երբ Թագաւորն անձամբ չտեսնէ դատերը, կը յաւելլու օրէնսդիրը, պէտք է կարգէ սոյն պաշտաման վարժ բրահման մը», եւ սա իւր հետ խորհրդակից պիտի առնու ուրիշ երեք բրահմաններ (անդ, 9-11): Հետեւաբար երդումը կ'ընդունէր Թագաւորը կամ բրահմանը:

Պէտք չէ մոռնանք՝ թէ միջնորդի գործակցութիւնը տեղի ունէր լոկ պաշտօնական կամ հանդիսական առթից մէջ: Իսկ առանին կամ կենցաղական երդմունք կը կատարուէին առանց անոր՝ թէ մեզմէ (աստ, 50), եւ թէ ուրիշ ազգերէ, որոց բազմապատիկ օրինակները տեսանք արդէն (աստ, 259-63): Նոյն իսկ շատ երդումներ՝ որոնք միջնորդաւ կը լինէին մեր մէջ, հակառակն էին օտարաց քով (անդ): Որմէ կը հետեւի՝ թէ մեր հարց ուրիշներէ աւելի կարեւոր ըմբռնած էին միջնորդի դերը:

ԺԱ. — Ստեղծմանբան — Թէ իւր գոյութիւնը եւ թէ պատճառած խորշումն ու պատուհանն յատուկ էին ամէն ազգաց, ինչպէս մեզ (աստ, 116-7):

1. Մովսիսական օրինաց Տուրքը կ'ըսէ. «Մի՛ երդնուցուց աստ յանուն իմ, և մի՛ պղծիցէք զանուն տեսուն Աստուծոյ ձերոյ» (Ղեւտ. փթ. 12): Դաւիթ իմ զովէ զարդարե՛ որ «երդնու ընկերի իւրում և ոչ ստէ» (Սղմ. փթ. 4): Իմաստութեան համար հաւասար են «սպանութիւն, զոգութիւն, . . . անհաւատութիւն, խռովութիւն, երդմանտարիւն» և այլ չարքներ (փթ. 25): Նոյնպէս կը խորհի Երեմիա. «Սպանութիւնք և շնայցէք և երդնուցոյր սուտ և արկանիցէք խոնկա Բահաղու» (է, 9), նոյնպէս Մաղաքիա (Գ, 5) և Պաւղոս (Ա Տիմ. Ա, 10): Կատարեալ ծայնակցութեամբ այս սրբազան հեղինակաց հետ, մեր մեծն Ներսէս ալ «զանդորմածութիւնս և զուստերդմութիւնս և զարիւնահեղութեան սպանութիւնս... ընդ մի օրինակ զամենեանս ի միում խորխորան կորուսեան համարէր» (Փաւս. Գ, 7): — Ղուսանն այսպէս կ'օրինադրէ. «Սուտ երդումներ մի՛ ընէք ձեր մէջ», որոյ համար Աստուած հաշիւ պիտի պահանջէ դատաստանին (ժձ, 95): «Երբ երդում մը պիտի կատարէք, կը կրկնէ այլուր, արդարութեամբ կատարեցէք, նոյն իսկ եթէ ազգական մը համար լինի» (Ձ, 153): — Ամէն ազգեր հաւասար գիտակցութիւն չունէին ասոր չարութեան. Հրէից ժամանակակից հերանուք յոյժ կը բամբասուին այս մասին. «Ի սուտ երդումն վաղվազեն, զի յանշունչ կուտան յուսացեալք՝ երդնուն սուտ, և պատժի ոչ ունին ակն... սուտ երդնուն ի կուտան՝ արհաւմարհնալ գարբութիւնն» (Իմաստ. փթ. 28 - 30):

2. Ստերգմութեան պատժն ալ համեմատական եղած է անոր յոռութեան: Զաքարիայի խօսող հրեշտակը թաշող գերանդի մը կը ցուցնէ և կ'ըսէ. «Ամենայն ստերգման վրէժ մահուչափ դովաւ խընդեցանք... մացէ ի սուսն գողցեալ և ի սուսն որ երդնուցուն սուտ յանուն իմ, . . . և վախճանեցէ զնա» (Ե, 3-4): Մաղաքիա կը կրկնէ՝ Թէ Աստուած պիտի պատուհասէ զանոնք «ոյք երդնուցուն յանուն իմ ստութեամբ» (Գ, 5): Բայց մեղմագոյն էր

անոնց երկրաւոր պատիժը. ըստ Մովսիսական օրինաց՝ սուտ երդմամբ անիրաւուղը պարտէր կողոպտածը դարձնել տուգանք հանդերձ, և միանգամայն խոյ մը գահէն (Ղեւտ. Զ, 1-7): Աւելի ծանր էր «յանդիմանութեան ջուրը»՝ որ կը քայքայէր անհաւատարիմ կնոջ մարմինը (Փիւք, Ե, 18-28): Անոնց երդման եղանակն իսկ սոսկալի էր. ստերգմութեան դէմ անէծքներ կը կարգային դատաստանի մէջ. ջահ մը կը մարէին և վշտազին ծայներ կը հանէին (Վիգուր.-Երդ.):

Եւսկերթ ստողին վրայ կը հրաւիրէին դժխոյց կատարեաց բարկութիւնը. Հոմերի կողմէ վկայ կը կոչուին «վրէժխոյրընն Պատուհասը մարդկան ի խոր սանդարմանտ»՝ որ ստերգմումն ոք լինիցի» (Խլ. փթ. 259-60): Անոնց մէջ ալ կար գործնական երդումը կամ անմեղութեան փորձը՝ նման հրէականին: Կը յիշուի որ յոյն մը խալուկի բոցն անցեր է և շանթացած երկաթներ բռներ: Եզեքիայի մէջ Գայիայի քրմուհին ի ցոյց իւր ամուսնական հաւատարմութեան՝ ցլու արիւն՝ կ'ըմպէր: Ի Սիկիլիա ծծմբային աղբերաց մէջ կը մըտնէին, ուսկից ստերգումը չէր կարող ողջ ելնել: Ի Կապադովկիա կ'ըմպէին ջերմիկ մը ջուրը, որ իսկոյն անծանօթ փնտս մը կը հասցնէր ստողին (Գարեմբ. Գ, 763):

Նոյնքան խիստ էին և Հռովմայեցիք. Ստեյլիոնի օրէնքը կը պատժէր քաղաք մամբ. Յաղաքս երդման օրէնքը՝ խարազանութեամբ. Յաղաքս դաշնացա՝ վատաբանաբար հռչակելով. Յաղաքս ազգութեանցը՝ զրկելով պատիւներէ. Որինագիրը՝ չընդունելով ուրիշ անգամ ոչ երդման և ոչ վկայութեան: Վերջնապէս մահուամբ կը պատժուէր՝ եթէ ստերգմութիւնը պատճառած էր անմեղի մը կորուստը (Գոշլ. փթ. 233):

Գերման հին օրէնքը տուգանաց կ'ենթարկէր երդմանակցօք միասին (Նոյն, Իբ, 27): Մեծին Կարոլոսի օրէնքն աւելի խիստ

էր. սուտ երդմամբ շահուածը կը դարձնէր սեպհական տիրոջ, ստորը կը զրկէր պատիւներէ և իշխանութիւններէ, և ըստ պարագային մատնեին ալ կը կտրէր. և մինչև իսկ կը սպաննէր՝ եթէ ստերդմութեամբ ուրիշ մը մահուամբ վախճանած էր: Սոյն պատժոց կ'ենթարկուէին և անոնք որ չարութեամբ ստերդմութեան մղած էին զուրիշը (Լարուս, անդ. Գոշլ. ԺԷ, 233):

Այս բոլոր օրինակներէն կրնանք հետեցնել՝ թէ մեր մէջ անորոշաբար յիշուած նմանօրինակ խիստ պատիժներն ալ հաւասարապէս յատուկ էին ստերդմանց՝ ինչպէս միւս չարագործաց:

ԺԲ. — Երդմեագրեցոյ իմն. — Ուխտից հաւատարմութիւնը, նոյնպէս և դրժանքը՝ հանդերձ իւր հետեանօք՝ կային և ուրիշ ազգաց մէջ, թէև ոչ հաւասար չափով. ինչպէս մեր հարց ալ միշտ նոյն ուժով չպահեցին երդումը (սատ, 117-9), և անխախտ չմնաց Մանդակունւոյն սա գեղեցիկ սկզբունքը. «Մեծ առաքինութիւն այս է՝ եթէ մտօք ոք ի բանս կամ յերդմունս հաւատաւուն կայցէ, քան զողորմութիւնս և զպատարագս մատուցանել» (ԺԵ, 115):

Հրեայք ընդհանրապէս ամենէն խիստն էին երդմնապահութեան մէջ, և նոյն իսկ մեզմէ ալ աւելի: Մովսիսական օրէնքը կը պատուիրէր յարգել որ և է երդում (Թիւք, Լ, 3): Երդմնելու պահուն անոնք որթ մը երկու մասանց կը բաժնէին և անոնց միջէն կ'անցնէին (Երեմ. ԼԳ, 18). և սա սպառնալիք մ'էր համանման մահուան անոր դէմ որ երդմնադրուծ լինէր (Ա թագ. ԺԱ, 7): Սաւուղ պատերազմի մը մէջ երդուաւ՝ որ ոչ ոք պիտի ճաշէր մինչև երեկոյ. իւր որդին Յովնաթան անգիտութեամբ կերեր էր. և հայրը պիտի ըսպաննէր զայն՝ եթէ ժողովուրդը ծանր ըսպառնալիք չընդդիմանար իրեն (Ա թագ. ԺԳ, 44-5): Նոյն ինքն Սաւուղ կոտորեց Գաբառնացիքը հակառակ երդման՝ զոր տուած էր Յեսու. ապոր ի պատիժ երեք տարի սով ընկաւ Դաւթի օրով, և չչաղրեցաւ՝ մինչև որ սա հաստուցումն ըրաւ, կոտորելոց խնդրանօք անոնց վրէժխնդրու-

թեան յանձնելով երդմնազանցին տնէն եօթն հոգի (Բ թագ. ԻԱ, 1-9): Բ Մնացորդաց գիրքը կը պարտաւէ զԱղեկիա վասն «անցանելոյ զերդմամբն զոր երդմնեցոյ զնա (Նաբուգոդոնոսոր) յԱստուած իւր» (12, 13): Նոյն մեղադրութիւնը կ'ընէ նաև Եգը (Ա, Ա, 48): Նեմանայ օրով Հրեայք իրենց ուխտին մէջ հետագայ սպառնալիքը կը խառնէին. «Որ միանգամ անցցէ զօրինօք քովք, երդմամբ հաստատեմք այսօր առաջի քո, եղիցի նա ի նըզովս և յանէծս» (Եհ. Ժ, 29): — Երդմնապահութեան այս հոգին չմնաց սակայն մինչև վերջ. Յիսուսի օրով մեծապէս թուլացած էր այն. Նոյն ինքն փարիսեցիք, օրինաց խորիստ վարդապետները, կը զատէին և անզօր ու լուծանելի կը համարէին տաճարին ու սեղանոյն վրայ կատարուած երդմաները. և հաստատուն՝ սրբավայրի ոսկոյն ու պատարագին վրայ տրուածները. և որոց դէմ պայքարեցաւ Յիսուս (Մտթ. ԻԳ, 16-22):

Ասորիք շատ հեռի էին հրէական հին խղճմտութենէն: Մականք ջաշալիքիւր համար իւր տոհմակիցքն առաքինութեան մէջ, կը յիշեցնէր անոնց չարութիւնքը, յորս «և զուխտիցն անցանել և զերդմանցն անարգել» (Բ Մակ. ԺԵ, 10): Օրինակներն ալ անպակաս են. Անտիոքոս Եւպատոր յետ հաշտութիւն խօսելու Հրէից իշխանաց հետ, «ստեաց զերդմն զոր երդուաւ» (Ա Մակ. 2, 62): Դեմետրի զօրավարը Բաբելոն երդնելով չմնասել անոնց, իսկոյն սկսաւ կոտորել. զայնպիղեան Հրեայք՝ և կ'ըստին. «Ձեք ի նոսա իրաւունք և ոչ ճշմարտութիւն, զի անցին ըստ հաստատութիւն և ըստ երդմն զոր երդուան» (անդ. Է, 15-8): Անտիոքոս Եպիփանի տեղակալն Անդրոնիկէ «ծանր ծանր երդմամբք» իւրոց զմիտա ապաստանի ամրացէն և իսկոյն սպանեց (Բ Մակ. Գ, 34): Այսքան թիւի և էր անոնց համար երդմնազանցութիւնը:

Պարսիկք մի և նոյն նկարագիրն ունէին՝ հապուհ հաստութիւն երդնով մեր Արշակայ, երբ սա իրեն գնաց, իսկոյն ձերբա-

կալեց ու բանտեց (Փաւս. Դ, ԾԳ—ԾԿ)։ Եղիշէ իշխելով Միհրնեբրոնի «ուխտ հաստատութեան» զոր կը յղէր մեր փախըստական իշխանաց, կը յարէ՝ թէ «գիտէին նոքա զդառնութիւն տէրութեանն» թէ սուտ են յամենայն» և դրժելու պատրաստ (է)։

Հիլիէք ևս չէին զանազանէր նախորդներէն. աւելի տեսականօրէն կը ճանաչէին անոնք հաւատարմութիւնը քան զործնականապէս։ Ազամեմնոն իշխելով Տրովեանց երդմնազանցութիւնն առ Աքայեցիս, կ'ըսէր՝ թէ Արամազդ «սրտմտեալ ընդ զրժանացս» վրէժ պիտի խնդրէր անոնց կանանցմէ ու զաւակներէն, կործանելով անոնց քաղաքը գլխովին (Իլիակ. Գ, 157—68)։ Ողիմպիոյ մէջ նոյն Արամազդայ արձանի կար՝ կայծամկ ի ձեռին, երդմնազանցիք նետելու ձկին մէջ (Նոր Հնդգիտ. Նորդ.), Տեսանք վերեւ (328—9) անէծքներն ալ՝ զոր երդման պահուն կը կարգային դժողաց դէմ։ Բայց արդեամբ շատ սովորական էր անոնց՝ երդմանց արհամարհութիւնը. այնքան որ Հոռովմայեցիք զայս թակոված էին, և հնարած երգծական բացատրութիւնս՝ «յունական հաւատարմութիւն»։ Այս անկումն աւելի զգալի էր կրտսերագոյն ժամանակաց մէջ. որով հելլէն գրիչը կը հարկադրէին ըսել հեզնօրէն, «որպէս թէ հին աստուածոց փոխանակած էին նորեր» (Դարեմբ. Գ, 768)։ Թէէն այդ փոխանակութիւնը շատ կանուխ ալ երևի. զի Ողիսականին մէջ արժանիք մը կը համարուի նոյն շահը քաղել երդմանէն՝ ինչ որ գողութենէն (ԺԺ, 395—6)։ Եւրիպիդէս կ'արձարացնէ այս գեղծումն՝ ըսելով. «լեզուն երդուաւ, ոչ եթէ հոգին»։ Իսկ կանանց երդումն կը համարուէին «ըրոյ վրայ գրուած»։ Ամենէն աւելի երդմնադրում՝ Սպարտացիք էին. ուր Աթենացիք աւելի ուխտապահ կը համարուէին ու կը պարծէին «աստիկեան հաւատարմութեամբ» (Դարեմբ. անդ.)։ — Իմաստասէրք իրենց ազգէն աստուածոց հասած այս անարգանաց առաջին առնու համար՝ հնարեցին երդումն աննշան վկայից վրայ. այս ինքն բուսող և անասնոց.

Ջենոն կ'երգչուր կապարի (բոյսը) վրայ, ուրիշներ՝ կաղամբի, Սոկրատ՝ շան ու սօսւոյ, ամենացի կախարդը Լամպոն՝ սագի (անդ, 769)։

Հոռովմայեցիք, աշակերտը Յունաց, այս մասին կարող էին դատ տալ անոնց, Պարտալորիչ կը համարէին անոնք զաստատանական խնդրոց մէջ տրուած երդումները միայն (Փռլլ. ԻԲ, 33)։ զի օրէնքը չէր կարող առանձնականներն ալ ապահովել։ Եւրկոտասան տախտակաց օրէնքը կ'որակէ երդմնադրումները՝ «վատ» և «վկայելու անարժան» բառերով. Գրիշէք շատ խստութեամբ կը վարուէին անոնց հետ (Դարեմբ. Գ, 771)։ Հոռովմական համոզմանց մէջ աստուածները վրէժխնդիր էին անոնց դէմ ամենակրօն չարիքներով, և կը վարձատրէին երդմնապահները (անդ, 769, 771)։ Կիկերոնի օրով կամ դատողութեան մէջ այս հաւատքը յեղաշրջուած էր. «Երդումն, կ'ըսէ նա, ոչ թէ աստուածոց բարկութեան՝ որ ոչ ինչ է, այլ արդարութեան և վստահութեան կը վերաբերի» (անդ, 169—70)։

Ղոյրոնք հակասական վարդապետութիւններ ունի՝ այս մասին։ Մերթ սաստիկ խիստ է երդմնազանցութեան դէմ. «Մի՛ դժէք, կ'ըսէ, երդմանց՝ զորս երդուաք հանդիսապէս» (ԺԶ, 94)։ Եւ թէ «Ջեր երդումներն իբր նենգութեան միջոց մի՛ զործածէք», որոյ հետևանաց համար պահուած է Աստուծո՛ք ճարտար տանջանք մը» (անդ, 97)։ Թօսելով այլուր հաւատարմական ուխտին վրայ, կ'ըսէ. «Ով դժէք երդման, ի փնտ իրեն պիտի դժէք. և ով զաշին հաւատարիմ կը փնտ, Աստուած անոր կը շնորհէ շքեղ հատուցում մը» (ԽԸ, 10)։ Եւ կը պատուիրէ երդմնազանց անհետախնդիր պետերուն դէմ յարձակիլ, պատժել անոնք և իրենց ժողովուրդները (Բ, 12—4)։ — Յետոյ կը փոխէ լեզուն. և ըստ իւր սովորութեան, որով յետ զգուշացնելու՝ կը դառնայ միշտ աստուածային ներողութեան թևոց ներքև ծածկել իւր հետեւողաց գեղծումները, կ'ըսէ. «Աստուած թոյլ տուած է ձեզ լուծելու ձեր երդումները».

նա ձեր տէրն է. նա իմաստուն և հան-
ճարեղ է» (ԿՁ, 2): Ուրիշ տեղ մը զանա-
զանութիւն կը դնէ երգմանց մէջ, ըսելով՝
թէ որպէս զի անոնց պարտաւորիչ լինին՝
դիտաւորութիւն հարկաւոր է. «Աստուած
զձեզ չպիտի պատժէ ձեր երգմանց մէջ
գործուած անխորհուրդ խօսքի մը համար.
այլ պիտի պատժէ ձեր սրտից հաւանած
գործոց համար»՝ եթէ չպահէք (Բ, 225):
Եւ դարձեալ՝ «Նա զձեզ չպիտի պատժէ
անխորհուրդ երգման մը համար (որուն
կը դժէք), այլ պիտի պատժէ՝ եթէ թե-
րանք ձեր խոկացեալ յանձնառութենէն»
(Ե, 91): Շատ բնական էր՝ որ այսպիսի
երկդիմի պատուիրան մը բնաւ ազդեցու-
թիւն չունենար մահմետականաց վրայ. և
իրաւամբ դիտել կու տային մեր իշխանք՝
թէ ինչպէս «նոքա ստեն երգմանցն որ
առ մեզ» (աստ, 118): Ասոր բազմապա-
տիկ օրինակներէն կը բաւէ յիշատել բերել
մին միայն, որ շատ ալ մօտ է մեր սրտին.
Սմբատ Խոստովանողի գէպը: Թուսուփ
ոստիկանը երգմամբ խոստացաւ ինայել
անոր և զօրաց՝ եթէ անձնատուր լինէին.
և երբ անոնք յանձն առին, նա չղթայեց
և ապա տանջանօք սպանեց զարքայն
(ԹՅ. կթղ. ԽԷ, ԽԹ):

ԺԳ. — Երգմանսիւս: — Երգման է կա-
նոնական արձակումն ալ միայն մեզ յա-
տուկ չէր (աստ, 120): Փոքր ի շատէ
կ'երեւի այն և օտարաց ցով: Հրեական օ-
րէնքը կը սահմանէ՝ որ երբ մէկը թեթե-
ւութեամբ երգնու, մոռանայ և ապա յիշէ,
պիտի քաւէ այդ մեղքը՝ որով մը կամ ա-
ւով մը զոհելով քահանային ձեռօք, կամ
նուիրելով զոյգ մը տատրակ, կամ գրիւ
մը նաշիհ՝ ըստ կարողութեան (Ղեւտ. Ե,
4-13): և ալ չի պարտաւորեալ երգմանը
պահպանութիւնը: Արարողութիւն մը՝ որ
կը համապատասխանէ մեր մաշտոցի կա-
նոնին: Վերեւ (263) ըսինք՝ թէ հրէական
երգմունք առանց հօր կամ ամուսնոյ յայտ-
նի կամ լոնկեայն հաճութեան՝ արդէն ան-
զօր կը ֆայայն: — Այնպէս կը համարուի՝
թէ Հոովմեական կայսերութեան օրով՝ աս-
տուածական իշխանութեամբ մը կարող էր

կայսրը լուծել որ և է երգում (Դարեմբ.
Գ, 770): — Ղարաճն ալ կ'ընդունի այս
թոյլտուութիւնը, բայց ոչ առանց ապաշ-
խարութեան. կը պատուիրէ ի փոխարէն՝
կերակրել տասն աղքատներ, իւր ընտա-
նեաց տուած ազնիւ ուտեստէն, կամ ըզ-
գեցնել զանոնք, կամ գերի մ'արձակել (Ե,
91): Այլուր խօսելով անոնց՝ որ կ'երդ-
նուն հրաժարել իրենց կանանց կենակցու-
թենէն, և ապա կ'ուզեն անոնց վերա-
դառնալ, կը հրամայէ նախ գերի մ'ար-
ձակել, կամ երկու ամիս պահէր պահել,
կամ վաթսուն աղքատ կերակրել (ՄԷ,
2-5):

Հ. ՎԱՐՄԱՆ ՀԱՅՈՒՆԻ

Շարայարկի

ՀԱՄԱԶԻՄԱՐԻՄԱՆ ԼԵԶՈՒ

Իննետասներորդ դարուն մէջ կատա-
րուած հսկայաքայլ յառաջադիմութեանց
մէջ՝ անշուշտ ամենէն աւելի կարեւորա-
գոյնն ամէն տեսակէտով՝ փոխադրութեանց
և յարաբերութեանց միջոցներու կատա-
րելագործութիւնն է: Շօգին հեռաւորու-
թիւնները մօտեցուց, ելեկտրականութիւնը
զանոնք ջնջեց. որուն անմիջական հետեւ-
ւանքն եղաւ՝ ներքին և արտաքին զարգա-
ցումն առեւտրական և իմացական վերա-
բերութեանց աշխարհիս ամէն ազգերու
միջեւ, այնպիսի փոխադարձ մրցումի ե-
ռանդով մը՝ որ ներկայիս կարծես մոլեգ-
նութեան աստիճանի կը հասնի: Ժամանակ
մը՝ միայն Եւրոպա զարգացեալ աշխարհի
տիտղոսը իրեն սեփականած էր. այսօր
բոլոր Ամերիկեան և քանի մ'Ասիական և
Ռփրիկէի ժողովուրդներն ալ (զոր օրինակ
Ռուսաստան, Տաճկաստան, Հնդկաստան
և մանաւանդ Ճապոն և Եգիպտոս) այդ
շքեղ ու պատուաբեր տիտղոսին կը մաս-
նակցին, և կը ջանան հին Եւրոպայէն
յափշտակել առեւտրական և գիտական մե-
նաշնորհը: Շնորհիւ Եւրոպացւոց ջահախ-